

Ірина Погребинська

АВТОНОМІЗМ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Теоретичне та історіографічне освоєння проблем революційної доби в Україні актуалізує дослідження з питань національної інтеграції у полікультурному просторі. У рамках та на основі цих досліджень здійснюється вивчення єврейської національної авто-

номії, яка, як відомо, була помітним феноменом політичного і культурного життя країн Східної, Центральної Європи і Балтії у період між двома світовими війнами. Дві ключові події новітньої історії — Катастрофа європейського єврейства і створення держави Ізраїль усунули, як до недавнього часу було прийнято вважати, громадську основу автономізму. Втім, минуле й сьогодення єврейських діаспор, що відроджують національне життя в європейських, зокрема й пострадянських країнах — реальність, яку не можна не помітити і з якою, як і з іншими національними меншинами, потрібно рахуватися і шукати адекватні демократичні форми співіснування. Вивчення етнонаціонального контексту ідеології і практики культурно-національної автономії, його впливу на формування ідентичності східноєвропейського єврейства зумовлено низкою причин теоретичного і суто прагматичного характеру, зокрема пошуком релевантних моделей громадянського суспільства. До того ж слід зазначити, що, вирішуючи теоретичні і практичні питання, пов'язані з діаспорами, фахівці з цієї проблематики вважають єврейську діаспору парадигматичною.

Метою цієї статті є окреслення контурів ідеополітичної активності східноєвропейської єврейської діаспори скрізь призму відношення до ідеології автономізму. Вихідною передумовою для постановки питання є теза про те, що феномен діаспори містить у собі слабо вивчене явище взаємопересічних соціальних, етнічних і політичних просторів¹.

Рефлектуючи над особливостями російського єврейського політикуму дореволюційної доби, слід мати на увазі, що полеміка між його легальними, напівлегальними та нелегальними течіями мала здебільшого конструктивний характер. Розбіжності торкалися, насамперед, вибору оптимального шляху розвитку єврейської нації у геополітичному вимірі, а також конкретних форм функціонування національного об'єднання. В ході дискусій спільно випрацьовувалися засоби збереження національної ідентичності у всьому її історико-культурному різноманітті. За рамками дискусій не залишалося також і розуміння політичних (зовнішніх і внутрішніх) факторів впливу на вирішення національного питання. Реальні політичні імперативи розмивали прозорі «кордони» єврейського національного дискурсу, надаючи змогу створювати альтернативні політичні проекти. До того ж, як свідчать документальні матеріали, в ході обговорень було «за замовчанням» прийнято, що всі запропоновані напрями не є взаємовиключними,

бо можуть існувати паралельно, превалюючи один над другим залежно від обставин, що змінюються. Ідеологи автономізму і сіонізму початку ХХ століття — діти раціональної Гаскалі та останні романтики епохи модернізму — вірили у можливість вирішення національного питання на демократичних засадах у ході поступової лібералізації суспільно-політичного ладу.

Серед перших, хто стверджував, що євреї можуть і повинні існувати як окрема національна одиниця у межах національних держав, були відомі єврейські культурні і політичні діячі: соціаліст Х. Житловський² та історик С. Дубнов³. До ідеї автономії вченого привели роздуми над особливостями історичного і духовного розвитку єврейського народу в галуті. Основним змістом теорії було знайдення євреями «власного» простору в країнах проживання, де вони могли б зберегти ідентичність в організаційних формах автономії. Формулюючи свою концепцію «автономізму», Дубнов на той час не знав про роботи О. Бауера і К. Ренера — авторів теорії персональної автономії для нетериторіальних націй. «...Я прийшов, — писав він у «Книзі життя», — цілком самостійно до того рішення ..., яке пізніше, після світової війни, було сформульовано ще простіше: автономія національних меншин. Зрозуміло, що передумовою для всієї цієї системи має бути міжнародне визнання євреїв живою та єдиною у всьому світі національністю»⁴. Вимога національних прав для євреїв, висунута Дубновим у 1898 р., конкретизована ним у статті «Автономізм як основа національної програми»⁵. У зв'язку з новою концепцією вчений докладніше розвив ідею «діалектичної тріади». ХІХ століття він характеризував як час боротьби проти національно-релігійного тезису, який протягом віків відокремлював євреїв від світу, що їх оточував, і придушував індивідуальну свободу. Антитезис, що виник у ХХ столітті, був повстанням людини у євреї, протестом проти деспотизму колективу. Цей протест, на думку вченого, виявився однобічним, оскільки, гуманізуючи людину, він одночасно її денаціоналізував. Завданням ХХ століття є встановлення гармонії між гуманізмом і націоналізмом. У цьому столітті, на думку Дубнова, єврейству доведеться усвідомити себе як культурно-історичну, вільну, самоврядну націю. Одиницею самоврядування має стати національна громада, до складу якої увійдуть як релігійні євреї, так і ті, хто не вірить. Така секуляризована громада, за концепцією вченого, буде більш дійовим знаряддям національного об'єднання, ніж традиційна, яка автоматично виключає свободомислячу інтелігенцію.

Функціонально-територіальний автономізм Дубнова відрізнявся відсутністю радикальності та акцентом на секулярні форми діяльності, хоч вчений і не заперечував роль іудаїзму у формуванні єврейського характеру. Колективна ідентичність прихильників ідеї автономізму спиралася на ліберально-демократичні, соціалістичні та інші прогресистські ідеї свого часу. Головним культурним фактором, на якому наполягали автономісти всіх видів, була мова їдиш, яку вони вважали разом з івритом та іншими цінностями національної культури міцною силою самозбереження. У статтях і Дубнова вперше в єврейській публіцистиці висувалося історичне право єврейського народу на європейський «ґрунт», а вимоги громадянського рівноправ'я сполучалися з вимогами рівноправ'я національного.

Спільність світоглядів, основаних на національних і ліберально-демократичних пріоритетах, об'єднувала єврейський політичний простір, одночасно не відокремлюючи його від загальноросійських і національних прогресистських течій свого часу. Значна частина російської єврейської інтелігенції не обмежувалася участю у загальноросійському визвольному русі. Ними було створено національні об'єднання ліберального і демократичного напрямку, легальна громадська діяльність яких зосереджувалася на боротьбі за громадянське рівноправ'я, проти чорносотенних організацій та антисемітської політики уряду. Зацікавленість автономізмом проявилася у боротьбі за легітимізацію національної освіти. З 1901 р. діяло «Бюро захисту прав євреїв»; заходи, спрямовані на посилення національної складової в єврейських громадських закладах, насамперед у школі, здійснювалися під керівництвом «Комітету націоналізації» (1901–1902 рр.). У цій організації прихильники «духовного сіонізму» (ахад-гаамісти) становили центр; на крайніх флангах знаходилися політичні сіоністи і «дубновісти». Вимога «свободи культурно-національного і релігійного самовизначення» була висунута також на початку 1906 року «Єврейською Демократичною групою».

Під час революції 1905 р. прихильники автономізму почали виводити ідею національних прав у діаспорі в царину практичних громадських завдань. Коли на початку 1905 р. створювалася декларація від 26 єврейських громад на ім'я Ради Міністрів з вимогою надати євреям Росії рівні права з іншими конфесійними групами країни, численна група з Вільно поставила наступну вимогу до підписання цього документа: «Як всяка культурна нація,

ми вимагаємо тих прав національно-культурного визначення, які мають бути надані всім народностям, що входять до складу російської держави»⁶. З 1905–1907 рр. зусилля у цьому напрямі акумулювалися у «Союзі для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії». За оцінкою єврейських діячів демократичної спрямованості створення «Союзу...» «...було великою подією на єврейській вулиці»⁷. До нього увійшли представники різних єврейських національних течій, не виключаючи автономістів і сіоністів⁸. На Віленському установчому з'їзді Союзу було сформульовано такі завдання: «Встановлення повною мірою громадянських, політичних і національних прав євреїв у Росії; свобода національно-культурного самовизначення у всіх його виявленнях, зокрема ... у найширшій автономії громад, свободі мови і шкільної освіти». Другий з'їзд Союзу (листопад 1905 р.) постановив: «З метою здійснення у всій повноті громадянських, політичних і національних прав єврейського народу в Росії — приступити до скликання Загальноросійських Єврейських Установчих Зборів, для встановлення ... форм і принципів ... національного самовизначення та основ ... внутрішньої організації»⁹.

Найдокладніше автономістську національну програму було розроблено Єврейською Народною партією (Фольксспартай), створену у 1906 р. Ініціатор створення партії С. Дубнов визначав і «поле» діяльності автономії (народна освіта, взаємна і трудова допомога, благодійність, еміграція) і її структуру. У програмних документах партії практична основа автономії була сформульована наступним чином: «Національна автономія євреїв, які не становлять більшості у жодній з областей Росії, виявляється не у формі обласної, а общинної організації». У передмові до програми партії С. Дубнов наголошував, що одиницею єврейського самоврядування може бути тільки вільна національна громада, яка має свої виборчі органи для керування місцевими культурними, кооперативними і благодійними організаціями. Об'єднавшись, громади створюють загальноросійський Союз єврейських громад з центральними органами самоврядування у сфері національно-культурних інтересів єврейства. Згідно з програмою Фольксспартай найціннішими для євреїв, як і для інших націй, тобто такими, без яких неможлива рівність усіх громадян перед законом, є свобода мови і автономія школи. Провідні діячі Фольксспартай наголошували, що їхні вимоги у галузі національно-культурної автономії цілком сумісні з загальноімперським законодавством і обласними автономіями. Аналізуючи місце Фольксспартай у єврейському політичному посторі,

слід відмітити, що широкі загальнонародні цілі, які вона ставила, суперечили обмеженим можливостям політичного впливу. Разом з тим, члени партії відіграли значну роль у розвитку єврейської культури і науки. Серед активістів автономізму були відомі історики, літератори, музиканти. Особливо великого значення їхня діяльність набула у скупчених місцях «межі осілості», які стали справжніми осередками культурно-національного ренесансу.

Помітне переважання соціальної домінанти у осмисленні «єврейської теми» було притаманне ідеології одного з піонерів націоналізму діаспори Х. Житловського. На сторінках їдишистського видання «Дер Юдишер Арбайтер» Житловський доводив, що для нового націоналізму «визначальним принципом є не Вітчизна, не країна, а самостійна народна культура»¹⁰. На думку Житловського, першочерговими умовами для розвитку єврейського загалу у діаспорі є, по-перше, визнання євреїв нацією поза конфесійними ознаками і, по-друге, підвищення соціального статусу мови їдиш шляхом створення єврейських освітніх закладів¹¹.

Погляди Житловського були закладені в основу програми, прийнятої на конференції в Києві у вересень 1903 групою його одноподумців. Автономізм визнавався головним принципом, який має стати основою нової пролетарської єврейської партії. «Для деякої частини єврейського народу цей принцип у більш-менш близькому майбутньому почне втілюватися у конкретних формах самостійного життя на власній території. Для решти єврейського народу територіальне вирішення питання є ідеалом далекого майбутнього, і тому автономізм послужить регулятивним принципом у боротьбі за максимум національних прав, отримання яких можливе у діаспорі»¹². Члени конференції, які підтримали ідею національної автономії, створили групу «Відродження». Інші члени руху, у тому числі група «Хейрус», разом з сіоністськими гуртками об'єдналися у сіоністсько-соціалістичну робітничу партію (сіоністи-соціалісти), яка у своїй декларації 1905 р. не поставила жодних вимог стосовно національного розвитку у діаспорі.

Ідея автономії широко представлена в програмних документах Єврейської соціалістичної робітничої партії (сеймісти), що базувалися на теоретичних розробках Х. Житловського. ЄСРП вважала, що багатонаціональні держави повинні будуватися на принципах автономії, а євреї у цих державах мають бути визнані особливою юридичною групою з правами екстериторіальної автономії. Згідно з баченням ЄСРП єврейський народ має створити активний

публічно-правовий союз, специфічними потребами якого завідуватиме національний сейм. Передбачалося, що сейм буде верховним органом автономії і єдиним офіційним представником всього єврейства у справах загальнонаціонального характеру. Основною структурною одиницею автономії, за планами сеймістів, мала стати єврейська громада, демократизацію і легалізацію якої вони вважали першочерговим завданням своєї національної політики. До компетенції громади мали належати питання народної освіти, в тому числі і професійної, соціального забезпечення, охорони здоров'я, культури, еміграції¹³. Наполягаючи на ролі громади у діяльності автономії, сеймісти неодноразово наголошували, що вона склалася історично і тим самим підтвердила право на існування як єдино можлива первинна клітина єврейського громадського простору.

Власне розуміння шляху до соціально-політичних свобод єврейського народу Росії продемонструвала «Єврейська Народна група», що відокремилася на початку 1907 р. від «Союзу для досягнення рівноправ'я євреїв в Росії». Громадські діячі ЄНГ, визнаючи необхідність відстоювати права євреїв не тільки як громадян, але і як національності, пояснювали, що це не означає створення гетто нового типу у вигляді примусового національного союзу, відокремленого від інших національних спілок та такого, що авторитарно керуватиме всім культурно-духовним життям нації. Сутністю національних прав, згідно з програмою Єврейської Народної групи, було урегулювання єврейських громад, поширення прав єврейської мови у початкових школах і підтримка за рахунок спільного бюджету народних культурних установ.

Взірцем багатовекторності єврейського політичного вибору був характер відносин С. Дубнова з ідеологом духовного сіонізму Ахад Гаамом. За своїм загальним світосприйняттям найближчим до духовного націоналізму Дубнова Ахад Гаам тим не менш скептично ставився до можливості повної національної автономії у діаспорі, маючи сумніви щодо готовності будь-якого народу визнати національні права євреїв, які живуть не «біля», а «всередині» інших народів і всюди становлять безправну меншість¹⁴. У свою чергу, С. Дубнов вважав за доцільне створення духовного центру єврейського народу у Палестині, але не виявляв оптимізму щодо можливості його трансформації у громадсько-політичному форматі.

Взагалі у сіоністському середовищі, охопленому ідеалами повернення на історичну батьківщину, принципи культурно-національ-

ної автономії не викликали ентузіазму. Сіоністсько-соціалістичні групи, які відстоювали «роботу на місцях», вкрай негативно поставилися до ідеї автономії. У відозві заграничної групи сіоністів-соціалістів у 1901 р. не йдеться про національні вимоги у діаспорі. Група «Хейрус» у своїй збірці «Дер Хамон» (1903) заявила, що «єврейська національна автономія у діаспорі — пусте слово без змісту, без життя»¹⁵. Відмовляючись від національної автономії у діаспорі, сіоністські партії, тим не менш, крокували до розуміння її необхідності. Підіймаючи національну свідомість в ім'я територіальної автономії, вони сприяли тому, що вимоги територіальної автономії доповнювалися вимогами культурної і персональної автономії у країнах проживання. У цьому контексті характерними є роздуми В. Жаботинського над природою автономії у діаспорі. У «Повісті моїх днів» він писав: «Що таке національна автономія у галуті? Це не що інше, як організація всього народу з допомогою офіційно наданих можливостей, замість часткової організації народу у формі такого обмеженого об'єднання, як сіоністська організація»¹⁶.

У колах політичних сіоністів автономізм оцінювався як утопія, що відвертає увагу від єдиного правильного шляху — територіальної автономії у Палестині. Разом з тим, зовнішньополітична ситуація навколо Палестини не залишала сумнівів у тому, що алія матиме форму складного і довготривалого процесу. Отже, необхідно шукати форми об'єднання розрізненого у соціальному і державному просторах східноєвропейського єврейства на загальнонаціональних засадах. Політичний прагматизм поступово привів сіоністських лідерів до розуміння, що громада, яка у концепції Дубнова була основою функціонування національного загалу, може стати однією з таких форм. Але на відміну від автономізму, для якого секулярна громада була кінцевою метою і суб'єктом національного життя у державах діаспори, у розумінні сіоністів діаспорна громада відіграла роль тактичного тимчасового засобу, що сприятиме здійсненню кінцевої мети — поверненню до Ерец Ізраель.

Під тиском імперативів реальної політики лідери сіонізму схилилися до сприйняття ідеї про необхідність отримання національних прав у діаспорі. Гельсінгфорський з'їзд російської сіоністської організації включив у свою політичну платформу лозунги автономії національних областей, гарантії прав національних меншин та визнання єврейської національності як єдиного цілого з правами самоврядування у всіх справах національного побуту. Згодом ці резолюції було підтверджено у Гаазькому конгресі 1907 р.

Представники Єврейської робітничої партії (Поалей Ціон) підтримали національно-політичну автономію з економічною, культурною і фінансовою компетенцією у всіх внутрішніх національних справах. Відмінністю у позиції Поалей Ціон з Фолькспартай та сеймістами було те, що окремим пунктом її програми-мінімум ставилася вимога «територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині»¹⁷. Тим не менш, аналізуючи питання інтернаціоналізму і націоналізму пролетаріату у своїй програмі, 1907 р. партія позитивно оцінила ідею автономії, зазначивши, що завдяки їй поширюється можливість мирної співпраці різних націй¹⁸. Передумовою успіху практичної реалізації автономії Поалей Ціон вважала прогрес у демократизації суспільства, свободу національного виховання, рівноправ'я мов і пропорційного представництва за національностями у законодавчих і адміністративних органах.

Політичні зсуви у російській імперії змусили переглянути свої принципи у галузі національної політики і представників єврейської російської соціал-демократії, зокрема, найбільш масову робітничу єврейську партію — Бунд. На VI з'їзді (1905) Бунд включає у свою програму вимогу національно-культурної автономії, тобто вилучення з відання держави органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури (народна освіта та інш.) і передача їх нації в особі спеціальних установ, місцевих і центральних, що вибираються всіма її членами на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Порівнюючи концепцію Дубнова з баченням автономії Бундом, слід відзначити, що в його програмних документах не йдеться, на відміну від Фолькспартай, про права єврейських громад, тобто, сутність автономії обмежується культурними вимогами.

Єдиною з єврейських пролетарських партій, яка на той час не поділяла ідею національної автономії, залишилася партія сіоністів-соціалістів. «Всілякий національно-політичний інститут, підкреслювалося у програмних документах партії, — оснований на автономії, має цінність лише оскільки він є відповіддю на відомі потреби, які торкаються різних боків національного життя народу та загальні для всіх класів народу». Дотримуючись класових позицій, партія вважала національну автономію у вигляді політичного сейму реакційною за змістом утопією єврейської буржуазії. Саме тому з 1900 по 1906 рр. на з'їздах партії заперечувалася можливість культурної автономії в діаспорі і негативно сприймалися національні вимоги інших єврейських партій.

На початку 1900-х рр. до ідеї автономії почали звертатися деякі єврейські кола Австро-Угорщини, зокрема Галичини і Буковини. Перші кроки в напрямі боротьби за національне визнання євреїв зробили публіцист Н. Бірнбаум і депутат рейхсрату Штраухер. Проявом переходу процесу самоідентифікації євреїв Австро-Угорщини від «відчуття» на інституційний рівень стали події, що розгорнулися під час обговорення у 1907 р. нового виборчого законодавства. Саме в той час на зборах єврейських виборців було висунуто вимогу пропорційного представництва для єврейської нації. У виборчій кампанії 1907 р. протистояння у єврейському загалі Галичини та Буковини пролягало по вісі націоналісти — асимілятори. Націоналістам вдалося провести у парламент чотирьох делегатів і створити національну фракцію «Єврейський клуб». У своїй першій відозві депутати-євреї заявили, що «енергійно вимагатимуть визнання єврейської національності і фактичного проведення рівноправності і рівноцінності євреїв... Єврейський клуб буде відстоювати вирішення національного питання на принципах автономії»¹⁹.

Політична активність східноєвропейського єврейства не обмежувалася участю у діяльності напрямів і партій виключно національного характеру. Відомо, що частка представників єврейського загалу, у сучасному розумінні цього терміна, діяла у складі загальноімперських партій і парламентських коаліцій як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Вивчення цього явища у контексті теорії ідентичності, зокрема національної, має стати предметом окремого дослідження. Виходячи з теми цієї статті, важно уявити, що всі партії, у тому числі і єврейські, існували у загальному ідеологічному просторі і не обмежувалися постановкою виключно національних питань у своїй діяльності. Екстериторіальний на той час статус існування єврейської нації зумовив виникнення напрямів, які виходили за державні кордони і поступово набували характеру зв'язуючої ланки між ідеальними і реальними полями внутрішньої і зовнішньої політики. Особливістю розвитку єврейської національної ідеї було існування двох основних, принципово протилежних, але в той же час, з точки зору близької і середньої перспективи, взаємно невиключаючих один одного напрямів: сіонізму і автономізму. Дві основні течії єврейської національної думки зумовили особливості національного партайгенезу і сприяли формуванню своєрідного ідеополітичного дискурсу, вплив якого на формування ідентичності східноєвропейського єврейства не обмежується

«часовим простором» першої половини ХХ століття, а чітко прос-
тежується у подіях реальної політики ХХ століття й сьогодні.

¹ Див.: Мильников М. А. Современные диаспоры в глобальном комму-
никационном пространстве // Вестник Московского Университета. Серия
18. Социология и политология. — 2007. — № 2. — С. 45; Sheffer G. Ethnic
Diasporas: A Threat to Their Hosts? // International Migration and Security /
M. Weiner (Ed.). — San Francisco; Oxford, 1993. — P. 272.

² Див.: С. Dresner. «Hayim Zhitlovski: teoretikan ha-leumiyut ha-galutit
bezikata le-sotsyalizm. Ph.D. thesis. — Hebrew University of Jerusalem, 1975.

³ Див.: Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе // Две концепции
еврейского национального возрождения. — Иерусалим, 1990.

⁴ София Дубнова-Эрлих. Жизнь и творчество Семена Дубнова // dn-kni-
gi.narod.ru.

⁵ Восход. — 1901. — кн. 12.

⁶ Там само. — 1905. — № 10–11. — С. 14

⁷ <http://berkovich-zametki.com/2007/starina/November5>

⁸ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го
съезда. — СПб., 1905; Союз для достижения полноправия евреев в России:
Протоколы 3-го съезда. — СПб., 1906.

⁹ Союз для достижения полноправия евреев в России: Протоколы 2-го
съезда. — С. 27.

¹⁰ Краткая Еврейская энциклопедия. Т. 8. — Иерусалим, 1976. — 2005. —
С. 599.

¹¹ Там само. — С. 600.

¹² «Возрождение» — Лондон, 1904. — № 1–2. — С. 13.

¹³ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ столітті.
Документи і матеріали. — К., 2002. — С. 99–100.

¹⁴ Ha-Shiloach. — 1898, IV. — С. 294–295.

¹⁵ Краткая Еврейская энциклопедия. Т. 1. — С. 855.

¹⁶ http://history.nfurman.com/zion/zion007_59.htm

¹⁷ Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ–ХХ столітті.
Документи і матеріали. — С. 84–85.

¹⁸ Там само. — С. 90.

¹⁹ Еврейская энциклопедия. Т. 1. — С. 366.